

Навчальна програма з позашкільної освіти
«АРХЕОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО»

«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (лист Міністерства освіти і науки України від 04.07.2013 №1/11-10903)

*авторський колектив
Українського державного Центру
туризму й краєзнавства учнівської молоді*

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Археологія є частиною історичної науки і дуже довго розглядалась вченими як допоміжна історична дисципліна. Але якщо наприкінці 19 століття історія людства в уявленнях учених охоплювала десь 3000 років, то зараз, завдяки дослідженням археологів, вона нараховує приблизно 3 млн. років. Це призвело до перевороту в історичній науці. «Археологія розширила просторовий горизонт історії майже в тій же мірі, в якій телескоп розширив поле зору астрономії» (Г.Чайльд). У шкільному курсі історії, як і раніше, археології відведено недостатньо навчального часу.

Завдання навчальної програми полягає у поглибленні знань учнів про найдавнішу історію людства, вихованні активних пропагандистів історії та культури шляхом формування «пам'яткоохоронної свідомості», навчанні основам теорії і практики археологічного краєзнавства, допрофесійній підготовці майбутніх археологів.

Програма розрахована на учнів середнього та старшого шкільного віку, які протягом 3 років будуть вивчати матеріал основного рівня 1-го, 2-го та 3-го років навчання.

Заняття проводяться як теоретичні, так і практичні, наприклад, 2 академічних години теоретичних занять, 4 академічних години – практичні. Теоретичні заняття відбуваються в аудиторіях навчального закладу, практичні – в музеях, лабораторіях наукових археологічних установ, на археологічних пам'ятках на місцевості, в бібліотеках та архівах.

Програма передбачає поглиблене вивчення найдавнішої історії людства, дописьмовий період історії, що базується виключно на археологічних джерелах. Вона побудована за принципом «від простого до складного, від відомого до невідомого» на матеріалах загальних археологічних понять, ілюстрована прикладами з історії відомих світових цивілізацій, із переходом до поглибленого вивчення археологічної карти України, що створює передумови для переходу до власних наукових рефератів та досліджень (наприклад, у складі Малої академії наук).

Теоретична частина тісно переплітається із обов'язковими практичними заняттями, на яких закріплюються отримані теоретичні знання, набуваються навички роботи з археологічним матеріалом, науковою та архівною літературою, навички польових та камеральних робіт, надається допомога науковим установам в обробці масового археологічного матеріалу, відбувається ознайомлення з музейними скарбницями, архітектурними та історичними пам'ятками, виконуються завдання наукових шефських установ.

Практична частина курсу покликана закріпити набуті теоретичні знання, отримати необхідні навички роботи із археологічним матеріалом, а також навички базових туристських вмінь і навичок, необхідних під час археологічної практики, на екскурсіях та пошукових дослідженнях.

До тематики кожного року навчання додані теми базових знань з туризму, техніки безпеки та долікарської медичної допомоги у польових умовах. Знання з техніки туризму та елементарні медичні навички необхідні археологам під час археологічних досліджень. Ці блоки тем присутні у всіх типових програмах туристсько-краєзнавчого напрямку.

Кожний рік навчання завершується участю гуртківців у роботі археологічної експедиції.

На опрацювання навчального матеріалу відводиться по 216 годин на кожний рік.

Метою програми є набуття особистістю компетентностей у процесі занять археологічним краєзнавством.

Основні завдання програми полягають у формуванні таких компетентностей:

1. Пізнавальна компетентність:

- отримання глибоких знань з історії первісного суспільства, стародавнього світу, середньовіччя як України, так і всього світу;
- отримання знань з курсу «Основи археології» із вивченням основних понять археологічної науки, археологічних культур України та світу;
- отримання знань про історичні та природні пам'ятки України, про їх туристичний та екскурсійний потенціали;
- отримання базових знань з туристської техніки;
- набуття первинних знань з техніки безпеки життя та медичної азбуки.

2. Практична компетентність:

- отримання навичок практичної археологічної роботи – камеральна обробка археологічних матеріалів, ведення польових робіт та польової документації;
- отримання навичок первинної реставрації та консервації археологічних матеріалів;

- отримання навичок базових туристських знань, вмінь і навичок: установлення намету, розведення вогнища, приготування їжі в польових умовах, облаштування території наметового табору;
- набуття навичок першої долікарської допомоги.

3. Творча компетентність:

- отримання навичок роботи з науковою літературою та першоджерелами, вміння аналізувати та систематизувати отримані знання, чітко і логічно формулювати свої думки та викладати їх у формі наукових робіт, практика виступів на конференціях – усе це є частиною наукової праці;

4. Соціальна компетентність:

- допрофесійна підготовка майбутніх науковців, допомога у виборі професії;
- виховання патріотизму, інтересу та поваги до минулого, культури та традицій народів, що населяли нашу землю в давнину, до витоків українського народу, що є часткою всього людства, виховання дбайливого ставлення до природи, пам'яток історії та культури;
- здатність вихованців пропагувати надбання історії та культури України;
- через формування дитячого колективу, спілкування дітей різних вікових категорій – формування чіткої життєвої позиції, вміння орієнтуватись у складних умовах сучасності.

У програму «Археологічне краєзнавство» покладено базові блоки:

- археологія України;
- туристська підготовка;
- фізична підготовка, правила дотримання санітарних норм та гігієни.

Керівник гуртка, враховуючи рівень підготовки, вік, інтереси вихованців, стан матеріально-технічної бази навчального закладу, в якому працюють гуртки, в установленому порядку може вносити зміни до розподілу навчального часу на вивчення тем програми.

На екскурсії та практичні заняття відводиться, як правило, 4 години, на одноденну подорож – 8 годин, двоиденну – 14 годин, трииденну – 22 години.

Тривалість занять та наповнюваність груп визначається Положенням Про позашкільний навчальний заклад (Постанова КМУ від 06.05.2001 № 433)

Контроль за ефективністю занять проводиться протягом навчального року. На початковому рівні це – повторення, опитування, тестування, ігрові вікторини. Після вивчення певного блоку тем проводяться контрольні залікові роботи як теоретичного, так і практичного плану.

По закінченню навчального року – підсумкові залікові заняття. На основному етапі застосовуються ті ж методи перевірки знань, але додається

розробка учнями певних індивідуальних тем, виконання індивідуальних завдань та доповідь на занятті.

До системи заохочень учнів входять подяка, нагородження науковою літературою, доручення більш складного та цікавого завдання, висунення до керування групою у виконанні якихось справ, участь в археологічній експедиції, рекомендація до участі у конференції.

У перші тижні занять необхідно провести батьківські збори, де розповісти про план роботи гуртка, розклад занять та необхідне особисте спорядження юного туриста-краєзнавця для практичних занять та подорожей.

З метою ефективного засвоєння учнями систематизованих знань, умінь та навичок використовуються засоби навчання відповідно до чинного Типового переліку навчально-наочних посібників і технічних засобів навчання для художньо-естетичних, еколого-натуралістичних, туристсько-краєзнавчих і науково-технічних позашкільних навчальних закладів.

Основний рівень, перший рік навчання **ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН**

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	В тому числі	
			теорети- чних	практи- чних
<i>1</i>	<i>2</i>			
1	РОЗДІЛ І. Вступна частина	8	4	4
1.1.	Вступне заняття	2	2	-
1.2.	Туристичний потенціал археологічних пам'яток рідного краю	4		4
1.3.	Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей	1	1	-
1.4.	Правила проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю	1	1	-
2.	РОЗДІЛ ІІ. Археологія України	166	54	112
2.1.	Вступ до археології	6	2	4
2.2.	Епоха каменю. Палеоліт – стародавній	24	8	16

	кам'яний вік			
2.3.	Мезоліт - середньокам'яний вік	10	2	8
2.4.	Неоліт - новокам'яний вік. «Неолітична революція»	12	4	8
2.5.	Енеоліт – початок епохи металів. Трипільська культура	24	8	16
2.6.	Бронзовий вік. Початок розвитку цивілізацій	18	6	12
2.7.	Ранньозалізний вік	24	8	16
2.8.	Археологія слов'ян та Київської Русі	24	8	16
2.9.	Археологічні культури пізнього середньовіччя	24	8	16
3	РОЗДІЛ III. Туристсько-спортивна підготовка	34	10	24
3.1.	Картографія та топографія. Орієнтування на місцевості	6	2	4
3.2.	Туристське спорядження	6	2	4
3.3.	Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції	6	2	4
3.4.	Техніка пішохідного туризму	8	-	8
3.5.	Підготовка до літньої експедиції	8	4	4
4	РОЗДІЛ IV. Фізична підготовка та гігієна туриста	6	2	4
4.1.	Фізична підготовка. Правила санітарії та гігієни. Перша (долікарська) медична допомога	6	2	4
5	РОЗДІЛ V. Підсумкове заняття	2	2	-
5.1.	Багатоденна археологічна експедиція (у складі наукової археологічної експедиції)			
	РАЗОМ:	216	74	142

РОЗДІЛ І.

Вступна частина (8 год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Археологія як частина історичної науки, її значення і сутність. Історія розвитку археології. Помпеї та Геркуланум. Становлення археології як науки. Археологія XX століття. Завдання, що стоять перед наукою у XXI столітті.

Зміст і завдання роботи гуртка, особливості роботи юних археологів.

1.2. Туристичний потенціал археологічних пам'яток рідного краю (4 год.)

Практичне заняття: зручність та вигідність географічного положення України. Різноманітність фауни, флори, багатство історико-культурної спадщини. Україна – «Археологічний Клондайк». Туристичний та екскурсійний потенціали України.

Екскурсія до археологічних пам'яток, визначення об'єктів показу.

1.3. Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей (1 год.)

Техніка безпеки під час проведення занять у приміщеннях, на спортивних майданчиках та на місцевості. Безпечні умови організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у міському та міжміському транспорті.

Протипожежна безпека в лісопарковій зоні, в туристських подорожах та археологічних експедиціях.

1.4. Правила проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю (1 год.)

Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей. Забезпечення безпечних умов проведення подорожей згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 24.03. 2006 № 237 „Про внесення змін до Правил проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України."

РОЗДІЛ ІІ.

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ (166 год.)

2.1. Вступ до археології (6 год.)

Предмет та завдання археології. Археологічні та історичні джерела. Культурний шар. Типи археологічних пам'яток. Методи досліджень. Зв'язок археології з іншими науками. Польові та лабораторні дослідження. Основні етапи розвитку археології як науки. Археологічна періодизація та хронологія.

Датування археологічних пам'яток. Походження життя на Землі. Проблема походження людини.

Практичні заняття: екскурсії до музеїв, археологічні розвідки.

2.2. Епоха каменю. Палеоліт – стародавній кам'яний вік (24 год.)

Основні етапи розвитку людини в палеоліті. Велике зледеніння та його вплив на історію людства. Видатні відкриття палеолітичної науки: Олдувей, Шелль, Сент-Ашель, печерні розписи. Господарство мисливців на мамонтів, північних оленів, бізонів. Виникнення релігії та мистецтва.

Практичні заняття: відвідання археологічного та історичного музеїв, вивчення палеолітичних знарядь праці, складання таблиць, археологічні розвідки та екскурсії.

2.3. Мезоліт – середньокам'яний вік (10 год.)

Зміни у кліматі – таїння льодовика – зміна рослинного та тваринного середовища – переворот у господарському та соціальному устрою людських спільностей. Винайдення луку та стріл. Мікроліти. Розвиток техніки обробки кременю. Розвиток скотарства та рибальства. “Кьйоккенмеддінги” – залишки мезолітичних стоянок – скарб для археолога.

Практичні заняття: замальовки знарядь праці, реконструкції *вкладишевих* знарядь по мікролітам, робота в профільних музеях, археологічні екскурсії.

2.4. Неоліт - новокам'яний вік (12 год.)

Сучасне поняття про “неолітичну революцію”. Досягнення епохи неоліту: шліфування та свердлення каменю, винайдення кераміки, ткацтва, зародження землеробства та скотарства. Видатні неолітичні пам'ятки: будівлі на палях у Швейцарії, поселення у торф'яниках на Уралі, Скара Брей в Англії, Джейтун у Середній Азії.

Практичні заняття: археологічні розвідки та екскурсії, зустрічі з вченими, вивчення та замальовки неолітичного інвентарю.

2.5. Енеоліт – початок епохи металів. Трипільська культура (24 год.)

Розвиток первісної техніки та господарства. Поява великих землеробських племен, виникнення перших держав: Єгипет, Месопотамія, Намазга-Тепе, Майкоп, Трипільська культура. Розквіт та занепад трипільської культури. Причини та наслідки. Трипільські “протоміста”. Матеріальна культура, релігія та мистецтво.

Практичні заняття: археологічні екскурсії, робота в лабораторіях, вивчення та замальовки енеолітичної кераміки та знарядь праці.

2.6. Бронзовий вік. Початок розвитку цивілізації (18 год.)

Розквіт осілих землеробських та кочових скотарських племен. Курганна археологія. Археологічні культури епохи бронзи Європи та Азії: Кріт, Мікени,

Єгипет, Шумер, Моженджо-Даро, Асирія, держава етрусків, Троя. Загальний нарис господарства та суспільного розвитку народів в епоху бронзи.

Практичні заняття: археологічні екскурсії та розвідки, зустрічі з ученими-археологами, підсумкові ігри-заліки, робота в музеях, лабораторіях наукових установ.

2.7. Ранньозалізний вік (24 год.)

Винайдення заліза. Революція в техніці – заміна кам'яних знарядь залізними. Розвиток ремесел. Сиродутна металургія. Культури Гальштат і Ла-Тен. Кіммерійці та скіфи. Антична Греція та Рим, їх вплив на розвиток народів всієї Європи. Античні міста Північного Причорномор'я: Березань, Ольвія, Тіра, Херсонес, Пантікапей та інші. Матеріальна культура, господарство, мистецтво, ремесла, релігія.

Практичні заняття: відвідання відповідних відділів історичного та археологічного музеїв, робота в лабораторіях, вивчення та *креслення* речей, зустрічі з вченими, перегляд слайдів та фільмів.

2.8. Археологія слов'ян та Київської Русі (24 год.)

Проблема походження слов'ян. Наукові теорії на сучасному етапі. Праслов'яни. Писемні джерела античних авторів про слов'ян (Тацит, Йордан, Прокопій Кесарійський). Лужицька та чорноліська культури. Венеди Тацита – пшеворська та зарубинецька культури. Візантійські та східні автори про слов'ян: анти та склавини. Археологічні культури середини I тис. н.е.: пеньківська, колочинська, корчакська. Культури напередодні утворення держави: Лука-Райковецька, роменська, волинцевська.

Створення першої східнослов'янської держави – Київська Русь. Перші київські князі. Давньоруські міста. Київ 9-12 ст. Монголо-татарська навала.

Практичні заняття: археологічні розвідки на давньоруські городища; заняття в музеях та лабораторіях наукових установ, перегляд слайдів, зустрічі з вченими.

2.9. Археологічні культури пізнього середньовіччя (24 год.)

Археологічні культури степовиків 9-13 ст. Європи та Азії. Золота Орда. Господарство та побут кочових племен.

Археологічні культури Мезоамерики. Виникнення, розквіт та занепад культур ацтеків, майя, інків. Зв'язок між різними світовими культурами – єдність історичного процесу.

Археологія козацьких часів в Україні. Запорізькі Січі. Паланки. Історичні та археологічні джерела про козацтво.

Замки та фортеці України та Європи. Їх дослідження та збереженість.

Практичні заняття: археологічні розвідки на середньовічні городища, поїздки-екскурсії до фортець, вивчення матеріальної культури козацьких часів, виконання наукових завдань з вивчення цих пам'яток, робота в музеях.

РОЗДІЛ III.

ТУРИСТСЬКО - СПОРТИВНА ПІДГОТОВКА (34 год.)

3.1. Картографія та топографія. Орієнтування на місцевості. (6 год.)

Загальні відомості про спортивне орієнтування. Способи орієнтування на місцевості за компасом, небесними світилами. Визначення сторін горизонту за компасом. Поняття про азимут, масштаби спортивних карт. Умовні знаки на спортивних картах. Види змагань у спортивному орієнтуванні.

Практичні заняття. Рух на місцевості з орієнтування за картою та легендою. Визначення сторін горизонту за компасом. Рух за вказаним азимутом.

3.2. Туристське спорядження (6 год.)

Загальні вимоги до спорядження (маса, надійність, компактність, естетичність, відповідність призначенню). Групове, індивідуальне, спеціальне та саморобне спорядження. Підготовка та ремонт спорядження. Укладка рюкзака.

3.3. Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції (6 год.)

Улаштування місць привалів і ночівель, охорона природного середовища. Заготівля дров. Типи вогнищ.

Практичні заняття. Встановлення наметів. Улаштування місця для вогнища. Розпалювання вогнищ різного типу. Приготування їжі в польових умовах.

3.4. Техніка пішохідного туризму (8 год.)

Практичні заняття. Рух групи в пішохідній подорожі. Стрій туристської групи. Особливості руху туристської групи в певному районі. Способи подолання перешкод. Забезпечення техніки безпеки при подоланні перешкод.

3.5. Підготовка до літньої експедиції (8 год.)

Мета та завдання експедиції. Вивчення району експедиції. Вивчення наукових та архівних джерел щодо району експедиції. Методи збирання підйомного археологічного матеріалу. Методи розкопок та консервації пам'яток. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення. Польові креслення та методи фіксації знайдених об'єктів.

Практичні заняття. Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом з метою вивчення археологічної ситуації району. Складання кошторису та матеріальне забезпечення експедиції.

РОЗДІЛ IV.

ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА ТА ГІГІЄНА ТУРИСТА (6 год.)

4.1. Фізична підготовка. Правила санітарії та гігієни. Перша (долікарська) медична допомога (6 год.)

Ранкова гімнастика – один з факторів фізичної підготовки юних археологів.

Правила особистої гігієни (догляд за шкірою, зубами, чистота ніг тощо).

Гігієна одягу та взуття (правильний вибір взуття та одягу для занять в польових умовах).

Гігієна харчування та водосольовий режим. Профілактика захворювань і травмувань під час подорожі.

Допомога при травмах і захворюваннях, що виникли через неправильні дії туристів (опіки, рани, порізи, отруєння).

Потертості, мозолі, переломи та їх види, вивихи, розтяги, струс мозку, забиття голови, живота, грудей.

Гостра судинна недостатність, непритомність, шок.

Види кровотеч. Правила та техніка накладання джгута. Похідна аптечка.

Практичні заняття.

Накладання пов'язок, шин при різних типах переломів, вивихів, розтягів тощо.

Виготовлення нош, способи транспортування потерпілого, техніка реанімації. Допомога при травмах та отруєнні травами, грибами.

РОЗДІЛ V.

5.1 Підсумкове заняття (2 год.)

Підведення підсумків роботи гуртка за рік. Відзначення кращих вихованців гуртка за підсумками навчання. Завдання на літо.

5.2. Багатоденна археологічна експедиція (у складі наукової археологічної експедиції)

Підготовка та проведення археологічної практики як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному році (проводиться поза сіткою навчальних годин та, як правило, під час літніх канікул).

Основний рівень, другий рік навчання

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва теми	Всього годин	Теоретичних	Практичних
1.	РОЗДІЛ І. Вступна частина	6	6	
1.	Вступне заняття	2	2	-
1.2.	Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та туристсько–краєзнавчих подорожей	2	2	-
1.3.	Правила проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю	2	2	-
	РОЗДІЛ ІІ. Археологія України	186	62	124
2.1.	Археологія України як частина загальноісторичної науки.	18	6	12
2.2.	Залюднення території України. Палеоліт України	24	8	16
2.3.	Мезоліт України. Криза мисливського господарства	18	6	12
2.4.	Неоліт України – доба виникнення нових, відтворюючих форм господарства	18	6	12
2.5.	Енеоліт або мідний вік. Розквіт землеробських культур. Трипільська культура	18	6	12
2.6.	Бронзовий вік України. Початок розкладу первіснообщинного ладу	24	8	16
2.7.	Ранньозалізний вік на території України. Передскіфська доба	12	4	8
2.8.	Скіфський час на території України	18	6	12
2.9.	Сармати в Україні. Взаємовплив землеробських та кочових культур	12	4	8
2.10.	Антична колонізація Північного Причорномор'я. Міста-держави	24	8	16

3.	РОЗДІЛ III. Туристсько-спортивна підготовка	16	4	12
3.1.	Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка	10	2	8
3.2.	Туристський побут. Організація харчування під час подорожі	6	2	4
4.	РОЗДІЛ IV. Фізична підготовка та гігієна туриста	6	2	4
4.1.	Фізична підготовка. Правила санітарії та гігієни. Перша (долікарська) медична допомога	6	2	4
5.1.	РОЗДІЛ V. Підсумкове заняття	2	2	-
5.2.	Багатоденна археологічна експедиція (у складі наукової археологічної експедиції)			
	РАЗОМ:	216	76	140

РОЗДІЛ I. ВСТУПНА ЧАСТИНА (6 год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Розвиток туризму і краєзнавства на сучасному етапі. Зміст і завдання роботи гуртка, особливості роботи юних археологів.

1.2. Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей (2 год.)

Техніка безпеки під час проведення занять у приміщеннях та на місцевості. Безпечні умови організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у міському та міжміському транспорті.

Протипожежна безпека в лісопарковій зоні, в туристських подорожах та краєзнавчих експедиціях.

1.3. Правила проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю (2 год.)

Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей. Забезпечення безпечних умов проведення подорожей згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 24.03. 2006 р. № 237 «Про внесення змін до Правил проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України».

РОЗДІЛ II.

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ (186 год.)

2. 1. Археологія України як частина загальноісторичної науки (18 год.)

Зв'язок археології з іншими науками: геологія, палеозоологія, палеоботаніка, палеонтологія, антропологія, радіофізика, історія, геральдика, нумізматики, епіграфіка, лінгвістика, топоніміка, етнографія тощо. Значення археології України для вирішення питань етногенезу слов'янських та неслов'янських народів, що населяють сучасну територію України. Місце археологічних культур України серед культур Європи та Азії, їх взаємозв'язок та взаємовплив. Поняття єдності історичного процесу.

Практичні заняття: робота в лабораторіях: антропологічній, палеонтологічній, природничих методів в археології; вивчення нумізматичної колекції музею, археологічні розвідки.

2.2. Залюднення території України. Палеоліт України (24 год.)

Загальна теорія антропогенезу на сучасному етапі: еволюційна та креаційна теорії. Заселення людиною Європи. Перша людина на території України: стоянка Королево на Закарпатті. Ранній палеоліт – шелльська, ашельська та мустьєрська епохи. Відповідні антропологічні викопні типи людини. Пізній палеоліт – доба *Homo sapiens*. Поступові еволюційні зміни у господарстві, знаряддях праці. Житла. Соціальний устрій. Первісне мистецтво та релігійні уявлення. Палеолітичні стоянки України: Королево, Кирилівська в Києві, Мізинська, Межиріч, палеоліт Криму.

Практичні заняття: екскурсії в археологічний та палеонтологічний музеї, робота в лабораторія наукових установ, археологічна екскурсія до археологічної пам'ятки, замальовки кременевих та кістяних виробів.

2.3. Мезоліт України. Криза мисливського господарства (18 год.)

Зникнення льодовиків та встановлення сучасного голоценового клімату. Зміни у тваринному та рослинному світі, необхідність пристосування людини до цих змін. Удосконалення техніки обробки кременю: мікроліти та макроліти. Винайдення луку та стріл – зміни у техніці мисливства. “Демографічний вибух”, зміни соціального устрою, культурно-територіальне членування мезоліту. Криза мисливського господарства.

Практичні заняття: робота в археологічному музеї та лабораторії. Археологічні розвідки. Робота в бібліотеках.

2.4. Неоліт України - доба виникнення нових, відтворюючих форм господарства (18 год.)

Максимальний розвиток та кризовий стан привласнюючих форм господарства: мисливства, рибальства, збиральництва. Зародження та розвиток нових, відтворюючих форм господарства: землеробства та скотарства. Інші

досягнення доби неоліту: винайдення кераміки, удосконалення обробки каменю (шліфування, пиляння, свердлення), впровадження плетіння, ткацтва, удосконалення деревообробки – макроліти.

Неолітичні культури та культурно-господарчі типи України: дніпро-донецька, лінійно-стрічкова, сурсько-дніпровська, ямково-гребінцева, буго-дністровська, кримська, закарпатська.

Практичні заняття: екскурсії до профільних музеїв, археологічні розвідки, камеральні роботи з неолітичним матеріалом у лабораторіях.

2.5. Енеоліт або мідний вік. Розквіт землеробських культур.

Трипільська культура (18 год.)

Досягнення та відкриття епохи енеоліту: освоєння перших металів, орне землеробство, винайдення колеса, поява вершників, гончарні печі, мегаліти, поява курганного поховального обряду. Розвиток енеолітичних культур у Європі: Мінойська культура, Шумерська цивілізація, культура раннього Єгипетського царства, давня Індія тощо.

Трипільська культура – “золотий вік енеоліту” України. Виникнення, розквіт та занепад трипільської культури: причини та наслідки. Характеристика матеріальної культури: господарство, житла, “протоміста”, кераміка, поховальний обряд, вірування та мистецтво. Пізньотрипільські пам'ятки.

Інші культури енеоліту України: Гумельниця, лендзьельська, лійчастого посуду, кулястих амфор, полгарська, середньостогівська, ямна та кемі-обінська культури. Характеристика матеріальної культури та поховального обряду. Співіснування різних господарсько-культурних типів: землероби – скотарі – мисливці – рибалки.

Практичні заняття: археологічні розвідки на трипільські пам'ятки в околицях свого населеного пункту, практичні заняття в лабораторіях, зустрічі з вченими, краєзнавцями, працівниками музеїв історичного профілю.

2.6. Бронзовий вік України. Початок розкладу первіснообщинного ладу (24 год.)

Початок розкладу первіснообщинного ладу. Виникнення класових суспільств. Майнова нерівність. Патріархат. Парна сім'я. Перший штучний метал – бронза. Бронзоливарне виробництво. Археологічні культури бронзового віку в Україні. Скотарські та землеробсько-скотарські культури лісостепового Правобережжя, Полісся, Волині й Закарпаття; скотарські культури Північного Причорномор'я та Приазов'я; культури Криму. Курганна археологія.

Практичні заняття: знайомство із кресленнями та планами курганів, зустрічі із вченими, археологічні розвідки, робота в бібліотеці та архіві.

2.7. Ранньозалізний вік на території України.

Передскіфська доба (12 год.)

Винайдення заліза та витіснення ним бронзи в основних знаряддях праці. Сиродутна металургія заліза. Розвиток знарядь праці. Посилення майнової нерівності. Виникнення товарообміну та торгівлі. Використання рабської праці.

Кіммерійці – перший народ, що має ім'я. Походження. Поселення. Поховання. Матеріальна культура. Релігія та мистецтво.

Культури передскіфського часу на території України: чорноліська, лужицька, культури фракійського гальштату.

Практичні заняття: археологічні екскурсії у музеї, написання доповідей, археологічні розвідки, зустрічі із вченими, камеральні роботи.

2.8. Скіфський час на території України (18 год.)

Легенди про походження скіфів. Писемні джерела античних авторів. “Геродотова Скіфія”. Етногеографія Скіфії. Проблема походження скіфів в археологічній та історичній науці. Скіфи у Передній Азії та на Північному Кавказі. Келермеські кургани. Причорноморська Скіфія. Характеристика матеріальної культури. Майнова нерівність у скіфів: рядові та “царські” скіфи. Найбільш відомі царські кургани: Чортомлик, Куль-Оба, Солоха, Огуз, Товста Могила тощо. Господарство, побут, вірування, мистецтво скіфів. Скіфський “звіриний стиль”. Скіфо-перська війна. Скіфи-кочовики та скіфи-землероби.

Археологічні культури не скіфського кола: юхнівська, милоградська, підгірцевська, кизил-кобинська тощо.

Пізньоскіфське царство в Криму. Неаполь Скіфський.

Практичні заняття: практичні заняття в музеях, лабораторіях, написання доповідей, зустрічі з вченими. Археологічні розвідки на скіфські городища та поселення.

2.9. Сармати в Україні. Взаємовплив землеробських та кочових культур (12 год.)

Античні автори про сарматів. Локальні групи сарматів: волго-донська та самаро-уральська. Родоплемінний устрій. Матріархат. Матеріальна культура, ремесла, господарство. Поховальний обряд. Спорядження кочовиків-скотарів та кінське спорядження. Зброя. Мистецтво та релігійні уявлення.

Практичні заняття: практичні заняття в музеях, лабораторіях; зустрічі із вченими, камеральні роботи, написання рефератів.

2.10. Антична колонізація Північного Причорномор'я.

Міста-держави (24 год.)

Антична колонізація Північного Причорномор'я, її етапи. Античні держави, їх політичний устрій. Березань та Ольвія. Тіра та Ніконій. Херсонес і Керкінітіда. Боспорська держава. Міста, поселення, некрополі. Етнічний склад населення античних міст. Господарство, ремесла та промисли. Торгівля та

монетна справа. Військова та морська справи. Побут. Культура. Мистецтво. Архітектура та будівельна справа.

Практичні заняття: практичні заняття в музеях та лабораторіях, обробка археологічних матеріалів, креслення, замальовки типів античних посудів, зустрічі з вченими, написання рефератів.

РОЗДІЛ III.

ТУРИСТСЬКО-СПОРТИВНА ПІДГОТОВКА (16 год.)

3.1. Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка (10 год.)

Спортивне орієнтування як вид спорту та засіб руху туристів на місцевості. Масштаби спортивних карт. Умовні знаки на спортивних картах. Геодезія і картографія. Види картографічних матеріалів, які використовуються під час туристсько-краєзнавчих походів та експедицій.

Практичні заняття. Вимірювання і відкладення відстаней на карті за допомогою лінійки, циркуля, курвіметра. Викреслювання умовних топографічних знаків. Топографічний диктант. Викреслювання умовних знаків спортивних карт. Вправи з читання спортивних карт. Вправи на місцевості з орієнтування в заданому напрямі, на маркованій дистанції.

3.2. Туристський побут (6 год.)

Організація харчування під час подорожі. Загальні вимоги до місць привалів і ночівель у походах: безпечність, зручність, наявність питної води та дров. Вибір місця, планування табору, розподіл обов'язків. Протипожежна безпека, типи вогнищ та їх призначення. Порядок та чистота в місцях привалів та ночівель.

Режим харчування та водосолевий режим у подорожі. Калорійність, поживність, смакові якості та різноманітність харчування.

Практичні заняття. Встановлення наметів. Улаштування місця для вогнища. Розпалювання вогнищ різного типу. Приготування їжі в польових умовах.

РОЗДІЛ IV.

ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА ТА ГІГІЄНА ТУРИСТА (6 год.)

4.1. Фізична підготовка. (2 год.)

Вимоги до фізичного стану юних туристів-краєзнавців. Загальна та спеціальна фізична підготовка як фактор попередження і профілактики захворювань, травм, нещасних випадків.

4.2. Правила санітарії та гігієни.

Перша (долікарська) медична допомога (4 год.).

Перша (долікарська) медична допомога

Правила особистої гігієни (догляд за шкірою, зубами, чистота ніг тощо). Гігієна одягу та взуття (правильний вибір взуття та одягу для занять в польових умовах).

Гігієна харчування та водосолевий режим. Профілактика захворювань і травмувань під час подорожі.

Допомога при травмах і захворюваннях, що виникли через неправильні дії туристів (опіки, рани, порізи, отруєння).

Потертості, мозолі, переломи та їх види, вивихи, розтяги, струс мозку, забиття голови, живота, грудей.

Гостра судинна недостатність, непритомність, шок.

Види кровотеч. Правила та техніка накладання джгута. Похідна аптечка.

Практичні заняття. Накладання пов'язок, шин при різних типах переломів, вивихів, розтягів, ударів тощо.

Виготовлення нош, способи транспортування потерпілого, техніка реанімації. Допомога при травмах та отруєнні травами, грибами.

РОЗДІЛ V.

5.1. Підсумкове заняття (2 год.)

Підведення підсумків роботи гуртка за рік. Відзначення кращих вихованців гуртка за підсумками навчання. Завдання на літо.

5.2. Багатоденна археологічна експедиція (у складі наукової археологічної експедиції)

Підготовка та проведення археологічної практики як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному році (проводиться поза сіткою навчальних годин та, як правило, під час літніх канікул).

ОСНОВНИЙ РІВЕНЬ, ТРЕТІЙ РІК НАВЧАННЯ ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва теми	Всього годин	Теоретичних	Практичних
1	РОЗДІЛ I. Вступна частина	6	6	-
1.1.	Вступне заняття	2	2	-
1.2.	Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей	2	2	-

1.3.	Правила проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю	2	2	-
2	РОЗДІЛ II. Археологія України	184	64	120
2.1.	Проблема етногенезу слов'ян за писемними та археологічними джерелами	8	4	4
2.2.	Археологічні культури пізньолатенського та римського часу на території України	18	6	12
2.3.	Епоха “великого переселення народів”	18	6	12
2.4.	Археологічні культури пізньоримського часу	12	4	8
2.5.	Раннє середньовіччя Східної Європи. Східні слов'яни 5-7 ст.н.е.	12	4	8
2.6.	Східні слов'яни напередодні утворення держави Київська Русь	12	4	8
2.7.	Пам'ятки кочових племен другої половини 1 тис. н.е.	12	4	8
2.8.	Археологія Київської Русі	26	10	16
2.9.	Стародавній Київ (9-13 ст.) за археологічними джерелами	30	10	20
2.10.	Археологія України золотоординського часу	12	4	8
2.11.	Середньовічна археологія України	12	4	8
2.12.	Археологічні пам'ятки козацького часу	12	4	8
3.	РОЗДІЛ III. Туристсько-спортивна підготовка	16	4	12
3.1.	Туристське та спортивне орієнтування. Топографічна підготовка	8	2	6
3.2.	Техніка пішохідного туризму	8	2	6
4.	РОЗДІЛ IV. Фізична підготовка та гігієна туриста	8	4	4
4.1.	Фізична підготовка. Спортивні ігри	4	2	2
4.2.	Правила санітарії та гігієни. Перша	4	2	2

	(долікарська) медична допомога			
5.	РОЗДІЛ V. Підсумкове заняття	2	2	-
5.1.	Багатоденна археологічна експедиція (у складі наукової археологічної експедиції)	Поза сіткою годин		
ВСЬОГО:		216	80	136

РОЗДІЛ I. ВСТУПНА ЧАСТИНА (6 год.) 1.1. Вступне заняття (2 год.)

Стан та шляхи розвитку археології та археологічного краєзнавства на сучасному етапі. Зміст і завдання роботи гуртка, особливості роботи юних археологів.

1.2. Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та археологічних подорожей (2 год.)

Техніка безпеки під час проведення занять у приміщеннях, спортивних залах, на спортивних майданчиках та на місцевості. Безпечні умови організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у міському та міжміському транспорті. Протипожежна безпека в лісопарковій зоні, в туристських подорожах та краєзнавчих експедиціях.

1.3. Правила проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю (2 год.)

Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей. Забезпечення безпечних умов проведення подорожей згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 24.03. 2006 № 237 „Про внесення змін до Правил проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України”.

РОЗДІЛ II. АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ (184 год.)

2. 1. Проблеми етногенезу слов'ян за писемними та археологічними джерелами (8 год.).

Писемні джерела про слов'ян. Тацит, Птоломей, Пліній Старший про венедів. Археологічний еквівалент венедів. Прокопій Кесарійський, Йордан, Псевдо-Маврікій про антів та склавинів. Їх археологічні еквіваленти. Археологічна лінія розвитку слов'янських племен. Історіографія проблеми в

дореволюційній, радянській та сучасній історичній та археологічній науках. Зарубіжна історіографія.

Практичні заняття: зустрічі з вченими-славістами, робота в бібліотеці, семінарські заняття, краєзнавчі читання.

2.2. Археологічні культури пізньолатенського та римського часу на території України (18 год.)

Зарубинецька, пшеворська, липицька, латенська, поянешти-лукашівська археологічні культури та проблема їх походження. Матеріальна культура .Господарство. Поселення та житла. Поховальний обряд. Соціально-політичний устрій кожної з культур.

Практичні заняття: відвідання відповідних відділів у музеях, робота зі слов'янськими археологічними колекціями, археологічні розвідки.

2.3. Епоха “великого переселення народів” (18 год.)

Занепад Римської імперії, розділ її на Західну та Східну. Військові заворушення серед народів, що входили до складу Римської імперії та їх сусідів. Вплив цих подій на долю народів Європи. Завойовницькі походи кочових народів . Територія України - перехрестя шляхів, що ведуть із Європи у Азію. Основні відомості про готів, гунів, вандалів, аварів, алан, болгар та напрямки їх переміщень. Готський союз. Гунська навала та її наслідки. Античні автори про ці події.

Практичні заняття: робота з археологічними картами та літературою, відвідання музеїв, зустрічі з вченими, колоквиум.

2.4. Археологічні культури пізньоримського часу (12 год.)

Етнокультурні процеси другої чверті 1 тис. н.е. на території Південно-Східної Європи. Черняхівська культура – протодержавне об'єднання різноетнічних племен. Проблема походження. Археологічні культури другої чверті 1 тис.н.е.: київська, вельбарська, карпатських курганів, Територія розповсюдження, топографія пам'яток. Житлова та господарська забудова. Поховальний обряд. Кераміка, знаряддя праці, зброя, прикраси. Хронологія та періодизація культур.

Практичні заняття: робота в лабораторіях наукових установ, зустрічі з вченими, археологічні розвідки на пам'ятки черняхівської та київської культур, обговорення, доповіді гуртківців.

2.5. Раннє середньовіччя Східної Європи.

Східні слов'яни 5-7 ст. н.е. (12 год.)

Вплив зовнішньополітичних подій середини 1 тис. н.е. на розвиток народів Східної Європи. Падіння Риму. Гунська навала. Аварські походи. Знищення зв'язків з античними державами. Архаїзація культури. Слов'янські археологічні культури території України. Празько-корчакська культура.

Пеньківська культура. Колочинська культура. Територія. Топографія. Житла та господарські споруди. Поховальний обряд. Кераміка та знаряддя праці. Зброя та прикраси. Хронологія та періодизація.

Практичні заняття: археологічні розвідки на слов'янські пам'ятки, камеральна обробка матеріалів, зустрічі з вченими, рольові ігри.

2.6. Східні слов'яни напередодні утворення держави Київська Русь (12 год.)

Зміни на історичній карті Європи. Зв'язок із Візантією. Розселення слов'янських племен за літописними та археологічними даними.

Археологічні культури Лука-Райковецька, волинцевська та роменська. Характеристика матеріальної культури, території розповсюдження, типи поселень та поховальний обряд, топографія та хронологія.

Практичні заняття: археологічні розвідки, практична робота в музеях, реферативні роботи, зустрічі з вченими.

2.7. Пам'ятки кочових племен другої половини I тис. н.е. (12 год.)

Пам'ятки кочовиків на території Східної Європи. Авари. Болгари. Готський союз племен у Криму. Салтівська культура. Поховання кочовиків та скарби 7-8 ст.ст. н.е. Печерні міста Криму. Основні риси матеріальної культури. Територія. Хронологія.

Практичні заняття: практична робота в музеях, екскурсія в музей, камеральна обробка археологічних матеріалів, написання рефератів.

2.8. Археологія Київської Русі (26 год.)

Соціально-політичний розвиток слов'янських племен наприкінці

I тис. н.е. "Норманська теорія" створення Давньоруської держави. Скандинавські пам'ятки в Україні. Простеження процесів консолідації за археологічними матеріалами. Київ як центр державного утворення. Держава Київська Русь на політичній та археологічній карті Європи.

Матеріальна культура Київської Русі до прийняття християнства та після: селища, городища, поховальний обряд, ремесла, сільське господарство, архітектура.

Давньоруські міста (короткий нарис): Київ, Чернігів, Переяслав, Любеч, Галич, Новгород-Сіверський, Путівль, Василів, Вишгород, Білгород, Родень, Воїнь, Юр'їв, Пліснеськ.

Міжнародні та торгові зв'язки, гроші Київської Русі. Писемність за археологічними джерелами. Літописи. "Повість временних літ".

Практичні заняття: археологічні розвідки на давньоруські городища та могильники, зустрічі з вченими, робота в музеях, міні-конференції.

2.9. Стародавній Київ (9-13 ст.) за археологічними джерелами (30 год.)

Своєрідність топографії та географічного положення Києва. Перші поселення на території Києва. Поселення доби міді-бронзи. Підгірцевська культура. Скіфські поселення та городища. Зарубинецькі поселення на Дитинці, Оболоні, Кисилівці, Печерську тощо. Безперервність слов'янського заселення Києва з 6 ст.н.е. “Городок Кия”. Забудова Старокиївської гори. “Город Володимира”, “Город Ярослава” та “Город Ізяслава”. Копирів кінець, Кудрявець, Гончари-Кожум’яки. Давньоруський Поділ.

Околиці давньоруського Києва: Печерськ, Звіринець, Видубичі, Китаєво, Дорогожичі, Кирилівські висоти тощо.

Практичні заняття: археологічні розвідки по Києву та околицях заняття в музеях, зустрічі з вченими, краєзнавцями, працівниками музеїв історичного профілю.

2.10. Археологія України золотоординського часу (12 год.)

Русь в 13-14 ст.ст. Підвищення Золотої Орди. Завойовницькі походи Бату-хана й Чінгіз-хана. Русь під ярмом Золотої Орди. Занепад Києва. Археологічні пам'ятки Києва 13-14 ст. Переміщення політичного і культурного центру з Києва у Володимир-на-Клязьмі.

Практичні заняття: археологічні розвідки на пізньосередньовічні пам'ятки, вивчення археологічного матеріалу в музеях та наукових фондах, написання робіт.

2.11. Середньовічна археологія України (12 год.)

Політичні та економічні відносини Русі з кочовими племенами. Писемні та археологічні джерела. Пам'ятки кочових племен степової України. Печеніги. Половці. Хозари. Чорні клобуки. Відношення з Волзькою Булгарією та Закавказзям та її відображення в археологічних джерелах. Східні середньовічні автори про Русь та її сусідів.

Пам'ятки середніх віків на Україні. Білгород-Дністровський. Середньовічний Крим. Середньовічний Корсунь та його роль в історії Русі.

Практичні заняття: вивчення середньовічних фортифікаційних пам'яток, практичні заняття в музеях та наукових фондах, написання доповідей та рефератів.

2.12. Археологічні пам'ятки козацького часу (12 год.)

Виникнення козацтва. Запорізькі січі – козацькі фортеці на кордонах Російської держави. Хортиця, січі Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Покровська, Кам’янська, Олешківська. Територіально-адміністративний розподіл на паланки. Хутори та зимівники. Козацькі цвинтарі. Фортифікаційні споруди українського козацтва. Матеріальна культура та побут козаків. Усна народна творчість, думи та легенди, витвори мистецтва.

Полкові міста Гетьманщини.

Архітектурно-археологічні пам'ятки оборонного зодчества: замки та фортеці Волині, Поділля, Закарпаття.

Пам'ятки військової історії – місця боїв, могили, зброя.

Практичні заняття: відвідання музеїв, археологічні розвідки та екскурсії, зустрічі з вченими, участь у історичних реконструкціях.

РОЗДІЛ III.

ТУРИСТСЬКО-СПОРТИВНА ПІДГОТОВКА (16 год.)

3.1. Туристське та спортивне орієнтування.

Топографічна підготовка (8 год.)

Загальні відомості про спортивне орієнтування. Масштаби спортивних карт. Умовні знаки на спортивних картах. Види змагань у спортивному орієнтуванні. Геодезія і картографія. Види картографічних матеріалів, що використовуються під час туристсько-краєзнавчих походів та археологічних експедицій.

Практичні заняття.

Вимірювання і відкладення відстаней на карті за допомогою лінійки, циркуля, курвіметра. Викреслювання умовних топографічних знаків. Топографічний диктант. Викреслювання умовних знаків археологічних карт. Вправи з читання спортивних карт. Вправи на місцевості з орієнтування в заданому напрямку, на маркованій дистанції. Складання топографічного плану місцевості.

3.2. Техніка пішохідного туризму (8 год.)

Практичні заняття.

Правила змагань з пішохідного туризму, класифікація змагань, вимоги щодо класу дистанції змагань. Техніка подолання природних перешкод в різних умовах:

- рух по стежках (прийоми руху на підйомах і спусках);
- рух по трав'янистих схилах (способи „ялинка”, „серпантин”, „спортивний”);
- рух через лісову хащу (способи подолання лісових завалів, буреломів, скупчень валунів та інше);
- рух через болото, способи подолання перешкод;
- способи подолання водних перешкод (убрід, по камінню, по містках, „маятником”, навісна переправа).

РОЗДІЛ IV.

ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА ТА ГІГІЄНА ТУРИСТА (8 год.)

4.1. Фізична підготовка. Спортивні ігри (4 год.)

Вимоги до фізичного стану юних туристів-краєзнавців. Загальна та спеціальна фізична підготовка як фактор попередження і профілактики захворювань, травм, нещасних випадків. Ранкова гімнастика важлива складова фізичної підготовки юних туристів-краєзнавців. □

4.2. Правила санітарії та гігієни.

Перша (долікарська) медична допомога (4 год.)

Правила особистої гігієни (догляд за шкірою, зубами, чистота ніг тощо). Гігієна одягу та взуття (правильний вибір взуття та одягу для занять в польових умовах).

Гігієна харчування та водосолевий режим. Профілактика захворювань і травмувань під час подорожі.

Допомога при травмах і захворюваннях, що виникли через неправильні дії туристів (опіки, рани, порізи, отруєння).

Потертості, мозолі, переломи та їх види, вивихи, розтяги, струс мозку, забиття голови, живота, грудей.

Гостра судинна недостатність, непритомність, шок.

Види кровотеч. Правила та техніка накладання джгута. Похідна аптечка.

Практичні заняття. Накладання пов'язок, шин при різних типах переломів, вивихів, розтягів тощо. Виготовлення нош, способи транспортування потерпілого, техніка реанімації. Допомога при травмах та отруєнні травами, грибами.

РОЗДІЛ V.

5.1. Підсумкове заняття (2 год.)

Підведення підсумків роботи гуртка за рік. Відзначення кращих вихованців гуртка за підсумками навчання. Завдання на літо.

5.2. Багатоденна археологічна експедиція (у складі наукової археологічної експедиції)

Підготовка та проведення археологічної практики як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному році (проводиться поза сіткою навчальних годин та, як правило, під час літніх канікул).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Абашина Н.С., Відейко М.Ю. Повість про велике розселення слов'ян. - К., 2011.
2. Авдусин Д.А. Археология СССР. – М., 1977.
3. Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. – М., 1980.

4. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций, - М., 1966.
5. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Что такое археология. – М., 1968.
6. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. – М., 1974.
7. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный век. – М., 1976.
8. Андрианов Б.В. Земледелие наших предков. – М., 1978.
9. Археология. Детское справочное бюро. Энциклопедия для любознательных. – М., 2002.
10. Археология СССР в 20-ти томах.- М, т.1, 1982, т.15 – 1998 (издание не окончено).
11. Археологія України.//Курс лекцій за ред. д.і.н. Л.Л.Залізняка. – К.,2005
12. Археологія Української РСР. В 3-х томах. – К., 1971, 1972, 1974.
13. Археология Украинской ССР. В 3-х томах. – К., 1985, 1986.
14. Археология Украинской ССР. Библиографический указатель 1918-1980. – К., 1989.
15. Археология и естественные науки. Под ред. Б.А.Колчина. – М., 1965.
16. Археология и естественные науки. – МИА, № 129, М., 1965.
17. Археологический кружок в школе. Методические рекомендации для учителей истории. – Запорожье, 1983.
18. Ашурков В.Н., Кацюба Д.В., Матюшин Г.Н. Историческое краеведение. М., 1980.
19. Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. – К., 1981.
20. Блаватский Д.Н. Техника подводных археологических работ. – МЕТНА, М., 1963.
21. Блаватский Д.Н. Античная полевая археология. – М., 1967.
22. Ботвинник М.Н., Коган Б.М., Рабинович М.Б. Мифологический словарь. – М., 1985.
23. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. – М., 1990.
24. Варшавский А. Следы на дне. – М., 1975.
25. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. Навчальний посібник. – К.,2004.
26. Возникновение человека. Серия – М. Из-во „Мир”
 1. Жизнь до человека. – М., 1977.
 2. Недостающее звено. – М., 1977.
 3. Неандертальцы. – М., 1978.
 4. Первые люди. – М., 1978.

5. Кроманьонский человек. – М., 1979.
27. Геродот. Історії в дев'яти книгах. – К., 1993.
28. Давня історія України. Навчальний посібник. В двох книгах .- К., кн.1 – 1994, кн.. 2 – 1995.
29. Давня історія України. В трьох томах. – К., т.1 -1997, т.2 – 1998, т.3 – 2000.
30. Дроздова Т.Н., Юркина Э.Т. В поисках образа Атлантиды. – М., 1992.
31. Залізняк Л.Л. Первісна історія України. - К., 1999.
32. Залізняк Леонід. Стародавня історія України. – К., 2012.
33. Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага, 1982.
34. Итс Р.Ф. Введение в этнографию. – Л., 1976.
35. Керам К. Боги, гробницы, ученые. – М., 1994.
36. Кравченко Н.М., Чмихов М.О., Черняков І.Т. Стародавня історія та археологія України. Навчальний посібник. – К., 1991.
37. Крапивина В.В. Методика проведения полевых археологических работ с учащимися. – К., 1990.
38. Кобычев В.П. В поисках прародины славян. – М., 1973.
39. Колчин Б.А. Новые методы в археологии. – СА, № 4, 1963.
40. Колчин Б.А., Монгайт А.Л. Применение естественнонаучных методов в археологии.- ВИ, 1960, № 3.
41. Кулагина Г.О. Сто игр по истории. – М., 1967.
42. Ламберт Дэвид. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. – Л., 1991.
43. Лебедев Г.Н. История отечественной археологии. – Л., 1991.
44. Липавский С.А. Содержание и формы работы с учащимися в кружках юных археологов. – К., 1990.
45. Малеев Ю.М. Словник археологічних термінів. – К., 1999.
46. Матюшин Г.Н. Историческое краеведение. – М. 1975.
47. Матюшин Г.Н. Три миллиона лет до нашей эры. – М., 1986.
48. Матюшин Г.Н. Археология в школе. – М., 1979.
49. Мезенцева Галина. Дослідники археології України. – Чернігів, 1997.
50. Методика полевых археологических исследований. – М., 1983.
51. Методические указания к проведению полевой археологической практики. – К., КГУ, 1984.
52. Першиц А.Н., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. – Л., 1972 .
53. Словник-довідник з археології. – К., 1996.
54. Спицын А.А. Археологические раскопки. – СПб., 1910.

55. Спицын А.А. Разведка памятников материальной культуры. –Л., 1927.
56. Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр. – К., 1993.
57. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. - К., 1999.
58. Толочко П.П. Тайны киевских подземелий. – К., 1971.
59. Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1976.
60. Телегін Д.Я. Про що розповідають кургани. – К., 1971.
61. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник.- К., 1994.
62. Успенский Л., Шнейдер К. За семью печатями. – М., 1958.
63. Черненко Е.В. Скифский доспех. – К., 1982.
64. Черных Е.Н. Металл – человек – время. – М., 1972.
65. Чмихов М.О. Давня культура. Навчальний посібник. – К., 1994.
66. Федоров-Давыдов Г.А. Курганы, идолы, монеты. – М., 1968.
67. Формозов А.А. Археологические путешествия. – М., 1974.
68. Шувалов Я.А. Основы топографии. – М., 1951.

Список сокращень:

ВДИ - Вестник древней истории, журнал

ВИ - Вопросы истории, журнал

МЕТНА - Методы естественных и технических наук в археологии.

Тезисы Докладов на Всесоюзном совещании.

МИА - Материалы и исследования по археологии СССР

СА - Советская археология, журнал.

**Обладнання та інвентар
для проведення теоретичних та практичних занять з археології**

Теоретичні заняття	Практичні заняття в лабораторії	Практичні заняття на місцевості	Оформлення кабінету
1. Наукова література з археології (історії) 2. Методична література 3. Шкільні підручники з історії 4. Олівці прості 5. Папір (ватман) 6. Папір міліметровий 7. Ластики 8. Ручки пір'яові 9. Пір'я для креслення 10. Креслярський набір 11. Комп'ютер 12. Набір учбових та популярних фільмів та програм на дисках 13. Мультимедійна система 14. Інтерактивна дошка 15. Діапроектор	1. Приладдя для камеральних робіт (тази, щітки) 2. Пластин 3. Гіпс 4. Туш чорна 5. пір'яові ручки 6. Папір технічний 7. Клей ПВА та ПБМА 8. Ілюстративний матеріал 9. Фломастери та маркери 10. Географічні та історичні карти	1. Спортивний одяг та взуття 2. Лопати штикові 3. Лопати совкові 4. Лопати саперні 5. Совки 6. Щітки 7. Ножі розкопачні 8. Компаси 9. Міліметровка 10. Олівці 11. Карти місцевості 12. Рулетки 13. Мотузка 14. Сокири 15. Пилка 16. Котли та каструлі для приготування	1. Інформаційні стенди 2. Фотоілюстрації експедицій 3. Експозиція з археології та етнографії 4. Історичні та географічні карти 5. Каталог бібліотеки 6. Наукова археологічна література

16.Діапозитиви по тематиці занять 17. Учбові археологічні колекції 18. Відеомагнітофон 19. Учбові та науково-популярні фільми з історії 20. Екран 21. Затемнення 22. Дошка, крейда		їжі 17.Намети 18.Спальні мішки	
--	--	--------------------------------------	--